Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

03 October 2026

UDK 81

ZAMONAVIY LINGVISTIKA VA GLOBAL KOMMUNIKATSIYA

NUTQ USLUBI TUSHUNCHASINING NAZARIY TARAQQIYOTI VA FUNKSIONAL-STILISTIK TALQINI

Mavluda Mukaramovna Kakharova*

✉ mavludakakharova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada nutq uslubi tushunchasining antik ritorikadan zamonaviy funksional stilistikagacha bo‘lgan nazariy taraqqiyoti tahlil qilinadi. Tsitseron va Kvintilian tomonidan ishlab chiqilgan uch uslub nazariyasi, Hermann Paulning individual-psixologik yondashuvi, Karl Vosslerning estetik talqini, Charles Ballyning ekspressiv stilistikasi, Ferdinand de Sossyurning langue – parole oppozitsiyasi, Praga maktabining funksional qarashlari, Roman Jakobsonning kommunikativ funksiyalar modeli hamda V.V. Vinogradov va M.N. Kojinaning funksional uslublar haqidagi qarashlari qiyosiy o‘rganilib, nutq uslubi tushunchasi tarixiy taraqqiyot davomida estetik va ritorik hodisadan ijtimoiy, kommunikativ hamda funksional jihatdan shartlangan lingvistik kategoriya darajasiga ko‘tarilgani yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar

nutq uslubi, stilistika, funksional stilistika, registr, kommunikativ funksiya, ekspressivlik, diskurs, til va nutq.

DOI: 10.5281/zenodo.23278173

Nutq uslubi tilshunoslikning murakkab va ko‘p qatlamli kategoriyalaridan biri bo‘lib, uning mazmuni turli davrlarda turlicha talqin qilingan. Dastlab uslub notiqlik san’ati, fikrni ta’sirchan ifodalash va tinglovchini ishontirish vositasi sifatida qaralgan bo‘lsa, keyinchalik u til birliklarining kommunikativ vaziyat, ijtimoiy muhit va nutq maqsadiga mos tanlanishini tavsiflovchi lingvistik kategoriya sifatida shakllandi.

Bugungi tilshunoslikda stilistika faqat badiiy matn doirasida cheklanmaydi. U kundalik nutq, rasmiy muloqot, ilmiy diskurs, ommaviy axborot vositalari, internet kommunikatsiyasi va turli ijtimoiy registrlarda til birliklarining qanday tanlanishini ham o‘rganadi. Shu sababli nutq uslubining nazariy shakllanish bosqichlarini o‘rganish zamonaviy diskurs tahlili, pragmatika va funksional tilshunoslik uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Nutq uslubi haqidagi dastlabki tizimli qarashlar antik ritorika doirasida shakllangan. Tsitseron va Kvintilian uslubni yuksak (*genus grande*), o‘rta (*genus medium*) va sodda (*genus tenue*) turlarga ajratib, ularning har birini muayyan kommunikativ maqsad bilan bog‘lagan. Yuqori uslub tinglovchini hayajonga solish, o‘rta uslub zavqlantirish, sodda uslub esa ishontirish va axborotni ravshan yetkazishga xizmat qilgan.

Antik ritorikaning stilistika taraqqiyotiga qo‘shgan muhim hissasi decorum yoki aptum, ya’ni nutq ifodasining mavzu, vaziyat va auditoriyaga mos bo‘lishi tamoyilidir.

XIX asrda tilshunoslik tarixiy-qiyosiy va psixologik yo‘nalishlarning ta’siri ostida rivojlandi. Hermann Paul tilni nafaqat tarixiy, balki individual-psixologik hodisa sifatida tushuntirdi. Uning qarashicha, til taraqqiyoti individual nutqiy faoliyatlarning o‘zaro ta’siri natijasida yuz beradi. Shaxsiy nutq bir tomondan individual bo‘lsa, ikkinchi tomondan kommunikativ ehtiyoj tufayli umumiy ijtimoiy me’yorlarga bo‘ysunadi.

Mazkur yondashuv uslubni insonning nutqiy tanlovi bilan bog‘lash uchun muhim asos yaratdi. Biroq unda nutqning ijtimoiy tabaqalanishi va kommunikativ vaziyatga bog‘liqligi yetarli darajada ishlab chiqilmagan

edi.

Karl Vossler esa tilni estetik va ma’naviy hodisa sifatida talqin qildi. Uslub uning qarashlarida shaxs ijodkorligi va “til ruhi”ning namoyon bo‘lish shakli sifatida tushunildi. Bu yondashuv stilistikani adabiyotshunoslik bilan yaqinlashtirdi, biroq kundalik nutqdagi funksional farqlarni tizimli tushuntirish imkonini bermadi.

Shunday qilib, XIX asr stilistik tafakkurida bir tomondan individuallik, ikkinchi tomondan estetik ifoda markaziy o‘rin egalladi. Biroq nutq uslubining ijtimoiy va kommunikativ tabiati hali to‘liq yoritilmagan edi.

Nutq uslubini sof lingvistik hodisa sifatida o‘rganishda Charles Ballyning xizmatlari alohida ahamiyatga ega. U ekspressiv lingvistika asoslarini yaratib, uslubni tilning ifoda qiymati bilan bog‘ladi. Bally kundalik so‘zlashuvdagi hissiy, ekspressiv va baholovchi vositalarni tizimli ravishda tadqiq etdi.

Ballyning asosiy yangiligi shundaki, u stilistikani faqat badiiy adabiyotga bog‘lab qo‘ymadi. Uningcha, uslubiylik til tizimining o‘zida mavjud bo‘lib, bir fikrni turli ifodaviy vositalar bilan yetkazish imkoniyatida namoyon bo‘ladi.

Shu asosda stilistika asta-sekin uch yirik tarmoqqa ajraldi. Badiiy stilistika, lingvistik stilistika va funksional stilistika. Lingvistik stilistika til birliklarining uslubiy imkoniyatlarini, funksional stilistika esa ularning turli ijtimoiy-kommunikativ sohalardagi qo‘llanilishini o‘rganishga yo‘naltirildi.

XX asrda Praga lingvistik maktabi nutq uslubi nazariyasiga funksional tamoyilni olib kirdi. B. Havranek tilning kommunikativ va estetik vazifalarini farqladi, J. Mukařovsky esa foregrounding, ya’ni dolzarblashtirish tushunchasi orqali badiiy nutqning o‘ziga xosligini izohladi.

Praga maktabining muhim nazariy yutug‘i shundaki, til birligi o‘z-o‘zicha emas, balki bajarayotgan funksiyasi bilan tavsiflana boshlandi.

Vilem Mathesius tomonidan ishlab chiqilgan funksional sintaktik perspektiva nazariyasi ham stilistik tahlilni yangi bosqichga olib chiqdi. Gapdagi axborotning tema va remaga ajratilishi uslub faqat leksik tanlov emas, balki axborotni qanday tashkil etish bilan ham bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi.

Roman Jakobson tilning oltita asosiy funksiyasini ya’ni, referensial, emotiv, konativ, fatik, metalingvistik va poetik funksiyalarni farqladi.

Uning modeliga ko‘ra, real nutqiy aktda bir vaqtning o‘zida bir nechta funksiya mavjud bo‘lishi mumkin, biroq ularning bittasi dominant mavqega ega bo‘ladi. Aynan shu dominant funksiya nutqning umumiy uslubiy yo‘nalishini belgilaydi. Masalan, ilmiy nutqda referensial funksiya, badiiy matnda poetik funksiya, subyektiv munosabat kuchli bo‘lgan nutqda emotiv funksiya ustunlik qiladi.

Jakobson nazariyasining ahamiyati shundaki, u uslubni faqat til birliklari xususiyati emas, balki kommunikativ aktning funksional tuzilishi bilan bog‘ladi. Shu bilan birga, ushbu model konkret janrlar va registrlarning batafsil tasnifini emas, umumiy kommunikativ mexanizmni tushuntiradi.

XX asr o‘rtalariga kelib nutq uslublari alohida funksional tizimlar sifatida o‘rganila boshlandi. V.V. Vinogradov rus adabiy tilida ilmiy, rasmiy-ish, publitsistik, so‘zlashuv va badiiy uslublarni farqladi. U uslubni muayyan ijtimoiy vazifa bilan belgilanadigan, ichki yaxlitlikka ega bo‘lgan til vositalarini tanlash va birlashtirish tizimi sifatida izohladi.

Mazkur nazariy taraqqiyotdan kelib chiqib, nutq uslubini zamonaviy tilshunoslikda muayyan kommunikativ maqsad, vaziyat, auditoriya va ijtimoiy faoliyat sohasiga mos ravishda til vositalarining tanlanishi, tashkil etilishi va funksional voqelanishi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Bunday yondashuv ayniqsa rasmiy va norasmiy registrlarni o‘rganishda samarali. Chunki rasmiylik va norasmiylik faqat alohida so‘zlar yoki grammatik shakllar bilan emas, balki kommunikativ vaziyat, so‘zlovchilar o‘rtasidagi munosabat, nutq maqsadi, auditoriya va diskurs tipi bilan ham belgilanadi. Siz taqdim etgan nazariy material ham keyingi tadqiqot uchun aynan til va nutq stilistikasi doirasida rasmiy va norasmiy registrlarni funksional jihatdan qiyoslashni nazarda tutadi.

Nutq uslubi tushunchasining tarixiy taraqqiyoti uning mazmuni asta-sekin kengayib borganini ko‘rsatadi. Dastlab nutqning estetik va ritorik sifati sifatida tushunilgan uslub keyinchalik individual nutqiy faoliyat, ekspressivlik, til birliklarining tanlovi, kommunikativ funksiya va ijtimoiy vaziyat bilan bog‘langan murakkab lingvistik kategoriya sifatida shakllandi.

Charles Bally stilistikani badiiy nutq doirasidan chiqarib, kundalik tilning ekspressiv imkoniyatlarini tadqiq qilishga yo‘l ochdi. Ferdinand de Sossyurning til va nutq qarama-qarshiligi uslubni til imkoniyatlarining konkret nutqdagi tanlovi sifatida izohlash uchun metodologik asos bo‘ldi. Praga maktabi va Roman Jakobson uslubning funksional-kommunikativ tabiatini yoritdi, V.V. Vinogradov va M.N. Kojina esa funksional uslubni ijtimoiy faoliyat sohasi bilan bog‘liq yaxlit til hodisasi sifatida tizimlashtirdi.

Shundan kelib chiqib, zamonaviy stilistik tadqiqotlarda nutq uslubini alohida leksik yoki grammatik xususiyatlar bilan chegaralamasdan, “til vositasi – kommunikativ funksiya – vaziyat – auditoriya – registr” o‘zaro munosabati asosida tahlil qilish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv rasmiy va norasmiy nutqning funksional-pragmatik xususiyatlarini, diskursga xos til tanlovlarini hamda kommunikativ vaziyat bilan uslub o‘rtasidagi bog‘liqlikni yanada aniq yoritish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Cicero. Orator; Quintilianus. Institutio Oratoria.

[2] Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. 10. Aufl. – Berlin/New York: de Gruyter, 1995. – 428 S.

[3] Vossler K. Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft. – Heidelberg: C. Winter, 1904. – 98 S.

[4] Bally Ch. Traité de stylistique française. – Heidelberg: C. Winter; Paris: Klincksieck, 1909.

[5] Bally Ch. Le langage et la vie. – Genève: Droz, 1913.

[6] Saussure F. de. Cours de linguistique générale. – Paris: Payot, 1916.

[7] Garvin P.L. (ed.). A Prague School Reader on Esthetics, Literary Structure, and Style. – Washington: Georgetown University Press, 1964; Vachek J. Dictionary of the Prague School of Linguistics. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2003.

[8] Mathesius V. A Functional Analysis of Present Day English on a General Linguistic Basis. – The Hague: Mouton, 1975.

[9] Jakobson R. Linguistics and Poetics // Sebeok T.A. (ed.). Style in Language. – Cambridge, MA: MIT Press, 1960. – P. 350–377.

[10] Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М.: Гослитиздат, 1959. – 656 с.; Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.

[11] Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. – М.: Флинта; Наука, 2008. – 464 с.